

Pieter Steinz

DE DUIVELS- KUNSTENAAR

**DE REIS VAN DOCTOR FAUST DOOR
500 JAAR CULTUURGESCHIEDENIS**

2016 Prometheus Amsterdam

Eerste druk 2010

Derde druk 2016

© 2010 Pieter Steinz

Vormgeving Suzan Beijer

Illustratie omslag Lucas Cranach de Oude, Detail uit het huwelijks-
portret van dr. Johannes Cuspinian en Anna Cuspinian-Putsch

Foto auteur Kick Smeets/Hollandse Hoogte

www.uitgeverijprometheus.nl

ISBN 978 90 351 4439 2

The Devil has all the best lines

ENGELSE ZEGSWIJZE

INHOUD

<i>Proloog. De geest van de torenkamer</i>	17
De historie, eerste deel	37
De historie, tweede deel	61
De legende wordt literatuur	89
<i>Intermezzo. Faust in de Nederlanden</i>	113
Sympathie voor de duivel. De Faust van Goethe	139
Faust na Goethe	171
Een held voor deze tijd	201
<i>De vertaler</i>	202
<i>De schrijver</i>	205
<i>De filosoof</i>	210
<i>De econoom</i>	212
<i>De antroposofe</i>	215
<i>De fysicus</i>	218
<i>De essayiste</i>	221
<i>Epiloog. Terug naar Waardenburg</i>	227
Verantwoording	235
Illustratieverantwoording	237
Bibliografie	239
Register	245

OP REIS MET (EN NAAR) FAUST

In 'regular' de plaatsen waar de historische Faust volgens de bronnen geweest is.

Gecursiveerd de plaatsen die met hem geassocieerd worden.

Bron: Günther Mahal, *Faust. Die Spuren eines geheimnisvolles Lebens* (Hamburg, 1995)

DE REIS VAN DOCTOR FAUST DOOR 500 JAAR

DE VROEGE LITERAIRE TRADITIE (TOT EN MET DE ROMANTIEK)

PROZA

1560 Wolf Wambach verzamelt Faustverhalen uit Erfurt (geciteerd door Zacharias Hogel in de *Thüringer Chronik*)

1570 Christoph Rosshirt publiceert zes Neurenberger Faust-vertellingen

1585 Het *Wolfenbütteler Handschrift* verzamelt Faustverhalen, die merendeels ook in de *Historia* terechtkomen

1587 Bij Johannes Spies in Frankfurt verschijnt de *Historia von D. Johann Fausten* (het 'Faustbuch')

ca. 1588 *Tübinger Reim-Faust*

1593 Het anonieme *Ander Theil D. Johann Fausti Historien* introduceert Fausts hulpje Wagner

1599 Georg Rudolff Widman: *Wahrhaftige Historie...* (een christelijk-moralistische hervertelling van de *Historia*)

1607 Dr. Johan Fausten *Gaukeltasche* (een satire)

1674 Nikolaus Pfitzer: *Doktor Johann Faust* (een variatie op Widmans Faustboek)

1725 Het Faustboek van de 'Christlich Meynenden'

TONEEL

1588 Eerste Duitse Faustspel opgevoerd

ca. 1590 *The Tragicall History of Dr. Faustus* van Christopher Marlowe opgevoerd in Londen; stuk wordt geëxporteerd naar Duitsland, vertaald en bewerkt

1675 In Nederland wordt *De hellevaart van dokter Joan Faustus* opgevoerd

eind 17de eeuw Bloei van de Faust-poppenspelen in Duitsland en Nederland

1759 Faustfragment van G.E. Lessing

1775 De 'Urfaust' van Goethe wordt in Weimar voorgelezen; *Faust I* verschijnt in 1806, *Faust II* in 1832

1776-1835 Faust-toneelstukken van Müller (*Fausts Leben*), Grabbe (*Don Juan und Faust*) en Lenau (*Faust*)

1847 Heinrich Heine: *Der Doktor Faust, ein Tanzpoem*

1862 F.T. Vischer: *Der Tragödie dritter Theil* (een vernietigende parodie op Goethe)

1918 Anatoli Loenatsjarski: *Faust en de stad*

LITERATUURGESCHIEDENIS

FAUST IN ROMANS, GEDICHTEN EN VERHALEN

→ **1795** F.M. Klinger: *Fausts Leben, Taten und Höllfahrt*

→ **1806** Ludwig Tieck: *Anti-Faust* (een satire)

→ **19de eeuw** Oost-Europese Faustbewerkingen van Poesjkin (1828), Toergenjev (1856) en Záborsky (*Faustiáda*, 1867-1912)

1866 Estanislao del Campo: *Fausto* (een lang gedicht naar aanleiding van Gounods Faust)

1898-1903 Alfred Jarry: *Gestes et opinions du Docteur Faustroll* (surrealistische Faust-variantie)

1936 Klaus Mann: *Mephisto. Roman einer Karriere*

1938 Gertrude Stein: *Dr Faustus Lights the Lights*

1940/1968 Michail Boelgakov: *De meester en Margarita* (de Duivel en Greetje los in Moskou)

1941 Paul Valéry: *Mon Faust* (onspeelbaar toneel)

→ **1947** Thomas Mann: *Doktor Faustus* (fictieve componistenbiografie, gebaseerd op de *Historia*, en niet op Goethe of Marlowe)

1959 Jack Kerouac: *Doctor Sax – Faust Part Three*

1980 Robert Nye: *Faust* (quasihistorische roman)

1987 John Banville: *Mefisto*

1992 Emma Tennant: *Faustine* (feministisch Faustverhaal)

2009 Carlos Ruíz Zafón: *Het spel van de engel* (een Barcelonese schrijver verkoopt zijn ziel aan een Mephisto-figuur)

FAUST IN DE KUNSTEN, EEN SELECTIE

ILLUSTRATIE EN FILM

1570 Eerste houtsneden bij Faustverhalen (uit Neurenberg)

ca. 1620 Christoffel van Sichem: *Mephostophiles en Ioan Faustus* (gravure)

ca. 1630 Franse gravure van een oude Faust, door Jérôme David op basis van een figuur op een Rembrandt-schilderij

1640 Adriaan Matham: *Faust en Helena* (prent)

ca. 1650 Rembrandts zogenaamde Faust-ets

1826 Illustraties bij Goethes *Faust* door Eugène Delacroix

1898 Georges Méliès: *Faust et Marguerite* (zwijgende film)

1926 F.W. Murnau: *Faust, eine Deutsche Volks-sage* (zwijgende film)

1943-'44 Tekeningen van Max Beckmann

1967 Neville Coghill: *Doctor Faustus* (film met Richard Burton en Liz Taylor); kopergravures van Salvador Dalí

MUZIEK

1588 Eerste Engelse Faust-ballade; twee Duitse Faustliederen van Friedrich Beer

18de eeuw Faustliederen en 'Singspiele' in Duitsland

1804 Beethoven schrijft muziek bij het 'Flohlied' van Goethe

1814 Louis Spohr: *Faust* ('Singspiel' in drie bedrijven)

1831 Wagner: *Sieben Kompositionen zu Goethes Faust*

1846 Opera *La Damnation de Faust* van Hector Berlioz

1859 De *Faust*-opera van Charles Gounod, met de 'Juwelenaria'

1869 *Mefistofele* van Arrigo Boito (opera)

1925 De opera *Doktor Faust* van Busoni gaat postuum in première

1985 Konrad Boehmer: *Georg Faust* (opera met libretto van Hugo Claus)

1995 *Randy Newman's Faust* (musical)

‘Hij was ambitieuzer dan Icarus, tragischer dan Madame Bovary, intrigerender dan Heathcliff, daadkrachtiger dan Robinson Crusoe en romantischer dan de Graaf van Montecristo. En wat hem nóg bijzonderder maakte als literaire held: hij had echt bestaan.’

DE HISTORISCHE FAUST

ca. 1480 Johann Georg Faust geboren in Knittlingen; een verkoopakte uit 1542 noemt het huis naast de dorpskerk ‘*allwo Fausten born*’

1507 eerste vermelding van Faust (in een brief van abt Trithemius); hij werkt korte tijd als schoolmeester in Kreuznach en wordt gesignaleerd in Gelnhausen en Würzburg

1513 duikt op in een herberg in Erfurt

1517-’18 verblijft volgens de volksverhalen als alchemist in het klooster van Maulbronn

1520 trekt de horoscoop van de bisschop van Bamberg

1528 verbannen uit Ingolstadt, scheidt op over zijn astrologische kennis in het klooster van Rebdorf, en verblijft mogelijk als alchemist aan het hof in Parijs

1532 krijgt geen toestemming om Neurenberg binnen te gaan; verblijft (getuige de pauselijke gezant Minucci) bij de bisschop in Keulen; logeert volgens de Nederlandse arts Johannes Wier op kasteel Batenburg

1534 voorspelt in Augsburg het mislukken van een daar uitgeruste expeditie naar Venezuela

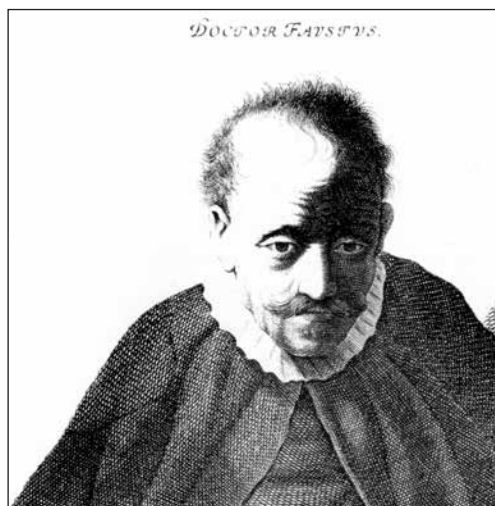
1535 is in Korbach en voorspelt volgens de *Waldeckische Chronik* (1650) de dag waarop de stad Münster op de wederdopers wordt terugveroverd

1537 duikt op in Luthers tafelredes

1539 wordt een charlatan genoemd in een boek van de Wormser arts Philipp Begardi

1540 sterft volgens de *Zimmerische Chronik* (circa 1565) te Staufen im Breisgau; op een gewelddadige manier, aldus de Baselse pastoor Johannes Gast (1548) en de humanist Philipp Melanchthon (1563)

PROLOOG

DE GEEST VAN DE TORENKAMER

In de tijd blijft alles bestaan; maar alles wordt kleurloos, zoals zeer oude fotografieën die nog op een metalen plaat werden vastgelegd.

SÁNDOR MÁRAI, *Gloed*

Herinneringen komen in zwart-wit, net als dromen. Dat schijnt niet voor iedereen te gelden, maar in elk geval wel voor mij. Hoe langer geleden de gebeurtenissen, hoe donkerder en vormlozer ze in mijn geest zijn opgeslagen. En dus kan ik me weinig herinneren van de dag dat ik met Faust kennismaakte – behalve dat ik onder de indruk was.

De datum weet ik niet; het moet in de vroege jaren zeventig geweest zijn, ik was een jaar of acht. De plaats was Waardenburg, een middeleeuws slot achter de dijk aan de Waal, langs de oude A2, niet ver van de bruggen naar Zaltbommel. Voor mij was het de overkant van de rivier, want wij brachten de weekends door in een huis aan de dijk in Rossum, zes kilometer stroomopwaarts. Wat overigens niet betekende dat je Waardenburg van ver zag rijzen, want in dit deel van de Bommerwaard maakt de rivier een flinke bocht.

Mijn moeder en mijn zusje waren er die zaterdag of zondag bij. En een oudtante; het bezoek aan Waardenburg was haar idee. Het vervallen kasteeltje was niet voor publiek toegankelijk, maar haar dochter 'kende de Van Goelst Meijers' en die zouden het vast leuk vinden als we langsfietsten. Of dat werkelijk zo was? De oude heer Van Goelst Meijer moet

zich overvallen hebben gevoeld – vier wildvreemden aan zijn deur. Maar hij bleef beleefd. Misschien was hij gecharmeerd van de twee jonge kinderen, die gek waren van kastelen en voor wie de sombere, halfronde Waardenburg rechtstreeks afkomstig leek uit hun favoriete televisieserie. Het waren de hoogtijdagen van Paul Verhoevens ridderepos *Floris*, uitgezonden in het seizoen '69-'70 en herhaald in de herfst van 1971. Twaalf afleveringen – zwart-wit natuurlijk – ondersteund door drie boeken vol kleurenfoto's die nog jaren daarna hét ijkpunt voor kinderfantasieën zouden zijn. Ieder jongetje wilde in die tijd *Floris* (lees: Rutger Hauer) zijn, ook al vocht de blonde held eigenlijk aan de verkeerde kant, namelijk de Bourgondische en niet de Gelderse. Ieder meisje dat mee wilde spelen werd gebombardeerd tot Sindala, zijn magisch begaafde Indiase vriend. Op het schoolplein werden gevechten en toernooien georganiseerd, waarbij loting bepaalde wie de soldaten van hertog Karel van Gelre moesten zijn. We zwaaiden met houten zwaarden, gebruikten pannendecksels als schild en soms de pannen als helm. Het is de enige periode van mijn leven dat ik een maillot droeg – een lelijke bruine, want groene waren niet voorhanden. En nog lang na 1973, toen ons gezin definitief was verhuisd van Rotterdam naar Rossum, liet ik me *Floris* noemen.

De kasteelheer van Waardenburg kon ons geen *Floris*-connecties aanbieden. De buitenopnamen voor de afleveringen waren gemaakt rond Doornenburg en het kasteel Hernen bij Nijmegen, en in het slot der sloten Loevestein. Het handjevol historische figuren uit de serie, die zich afspeelde in het begin van de zestiende eeuw, had niets te maken gehad met het hoefijzervormige waterslot dat pas in de Tachtigjarige Oorlog in de vuurlinie kwam te liggen. Alleen Maarten van Rossum, de meedogenloze huurlingenleider met wie *Floris* het voortdurend aan de stok heeft, bezat een huis in Zaltbommel – een stadskasteeltje dat nu museum is – en zal dus wel eens bij zijn overburen aan de Waal zijn langsgegaan. Zonder de Koperen

Hond, zijn reuzenkanon, want anders hadden de geschiedenisboekjes er wel melding van gemaakt.

Geen Floris dus op Waardenburg, maar Van Goelst Meijer vertelde wel een verhaal over een tijdgenoot van Maarten van Rossum, een Duitse geleerde die een tijdje op het kasteel had gelogeed. Deze doctor Faust had zijn ziel aan de duivel beloofd als die hem zeven jaar trouw zou dienen. Hij kon hem de onmogelijkste dingen vragen. Bouw een brug over de rivier en breek hem af zodra ik eroverheen ben. Plavei de straten van Bommel en haal de stenen weer weg als mijn rijtuig voorbij is. Vis het meel dat ik nu in de slotgracht gooi droog uit het water. Maak van dit wijnavat een luchtbus, zorg voor doperwtjes in de winter en druiven in maart. Joost, zoals de duivelsfiguur heette (net als de trouwe bediende van slot Bommelstein uit de Marten Toonder-strips), deed het allemaal braaf, maar kreeg er na vier jaar schoon genoeg van. Hij bood Faust aan het contract te verbreken, maar die wilde daar niets van weten. Nog drie jaar was hij het pispaaletje van de doctor, maar toen, op de laatste dag van het contract om twaalf uur 's nachts, trok hij Faust aan zijn haren door het raam naar de hel.

Het verhaal maakte indruk. Vooral het laatste detail; ik stelde me voor dat er traliewerk in het raam zat en dat Faust in reepjes bij de hel aankwam – als een aardappel uit een frietsnijder. Maar het mooiste moest nog komen. Na een rondgang door de donkere, afbladderende woonvertrekken op de benedenverdieping, mochten we kruip-door-sluip-door naar de torenkamer waar Faust die zeven jaren had gewoond. En gewerkt, want hij was, zoals elke zichzelf respecterende magiër, op zoek geweest naar de Steen der Wijzen, die hij kennelijk niet gewoon door Joost kon laten leveren. We kwamen er via wenteltrappen en weergangen; de gewelfde kamer had alleen licht van het raam, wat de herinnering nóg donkerder maakt. De ruimte deed nog het meest denken aan een gevangenis, en dan een die heel wat kleiner was dan

die van Hugo de Groot op Loevestein. Muren met gescheurd stucwerk, daaronder rode bakstenen – we zaten hier per slot van rekening in het rivierengebied – en op de vloer gebroken plavuizen. Op de vensterbank stonden wat oude flesjes, en een destilleerkolf. Toen we even hadden rondgekeken riep Van Goelst Meijer ons naar het raam en wees hij op enkele roodbruine plekken in het pleisterwerk aan de zijkant.

‘Daar heb je het bloed van doctor Faust,’ zei hij, ‘het enige wat er van hem is overgebleven.’

*

Bloedvlekken die meer dan vier eeuwen doorstaan – zelfs voor een jongen van acht moet dat moeilijk te geloven zijn geweest. Inderdaad werd me later duidelijk dat Van Goelst Meijer de herinnering aan Faust zelf had laten aanbrengen. Sterker nog: hij was degene die de Faust-kamer had ingericht. Vóór 1960 werden geïnteresseerden naar de andere, achthoekige, toren van Waardenburg gebracht, waar ze op een balk bij het venster een grote rode plek konden bewonderen. Bij de laatste restauratie van het kasteel was de torenspits vernieuwd en de balk verdwenen. Het zogenaamde studeervertrek van Faust werd toen naar de halfronde toren aan de buitenkant van de hoefijzervormige burcht verplaatst. Joost mag weten waarom, want de achtkantige traptoren is schilderachtiger en behoort niet zo duidelijk tot de verdedigingswerken van het kasteel. Je kon mooier wonen en beter werken.

Het zou getuigen van valse romantiek als ik zei dat mijn leven na het rondje Waardenburg niet meer hetzelfde was. Ik ruilde niet van het ene op het andere moment Floris voor Faust in, en toen ik een paar jaar later mijn ridderoutfit aan de wilgen hing en mijn voornaam weer terugveranderde, verdiepte ik me niet in alchemie of tovenarij. Niks scheikundekist of goocheldoos, ik hield het bij Asterix en Queen, en daarna bij George Orwell en de Romeinse keizers. Toen ik